

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Л. В. Гриневич (Київ)

М. І. Костомаров — полеміст

У фейлетонному словнику сучасників «Наші знайомі» Вол. Михневича, виданому в Петербурзі 1884 р., вміщено дружній шарж на М. І. Костомарова, на якому вченого зображено у вигляді каменяра, який розбиває киркою постаменти великих історичних діячів минулого. «Подібно до зодчого, — зазначалося в статті, вміщеній у словнику, — який досліджує міцність будови, п. Костомаров у своїх блискучих монографіях і дослідженнях критично пройшовся, так би мовити, по всьому зводу руської історії — допитливою рукою обмацав і проаналізував кожну в ньому сумнівну цеглину, кожний стовпчик, не убоюючись помацати навіть і міцність так званих «наріжних каменів...»¹

І дійсно, Микола Іванович Костомаров в основу досліджень якого були покладені ґрунтовне вивчення й критичний аналіз першоджерел, виявив чимало фальшивого у вітчизняній історіографії. Це стосувалося насамперед оцінки ролі багатьох визначних особистостей минулого — зокрема й «офіційних героїв великоруської державності» Донського та Сусаніна.

Глибоко проаналізувавши весь комплекс джерел про останніх, Костомаров дійшов висновку про надмірну героїзованість їх образів. Свої погляди щодо цього Микола Іванович виклав у критичних статтях про Івана Сусаніна та Дмитрія Донського, які були надруковані відповідно в 1862 та 1864 рр.

Названі публікації викликали бурю гніву з боку великоруських офіційних патріотів. Автора звинувачували в ненависті до всього російського, бажанні поглумитися над національними святинами російського народу і, звичайно, в українському сепаратизмі.

Така реакція не була новиною для історика. Подібного плану закиди Костомарову свого часу робили і «прогресивні українці» і представники єврейського народу. Варто пригадати також полеміку вченого із слов'янофілами або з польськими діячами, зокрема з польським публіцистом Фішем (псевдонім — Падалиця), який докладав багато зусиль, щоб захистити історію Польщі від «необ'єктивних оцінок Костомарова».

Микола Іванович, за згадками сучасників, досить спокійно реагував на такі звинувачення. Ось що писала, зокрема, з цього приводу в своїх спогадах близька знайома М. І. Костомарова Катерина Юнге: «...До нападок преси він ставився дуже добродушно, відстоюючи права кожного висловлювати свої думки. Іноді навіть прикро було, як спокійно сприймав він різні інсинуації. З приводу так часто лунавших звинувачень у зруйнуванні і розвінчанні народних героїв, він, сміючись, говорив: «в чому ж я тут винний, коли я цього не бачу, не нахожу в джерелах? Що є в джерелах, те я знаю; чого немає — того не знаю, я так і кажу: «цього я не знаю, або цього немає в джерелах»; що ж я тут можу зробити!»²

Звичайно, Костомаров не міг не реагувати на численні закиди. Проте відповідаючи своїм антагоністам, Микола Іванович не намагався себе реабілітувати і виказати своє лояльне ставлення до поляків чи

¹ Наши знакомые: Фельетонный словарь современников Вл. Михневича. — СПб., 1884. — С. 111.

² Юнге Е. Воспоминания о Н. И. Костомарове // Киевская старина. — 1890. — № 1. — С. 33.

українців, євреїв або росіян. Він боровся насамперед за правду історії.

Позиція М. І. Костомарова в питанні про роль та завдання історика в суспільстві особливо яскраво виявилася під час полеміки щодо «московських фетишів» — Д. Донського та І. Сусаніна. В цьому плані, на нашу думку, викликають інтерес статті-листи, що їх написав Микола Іванович з приводу полеміки, яка розгорнулася після опублікування його статті «Куликовська битва», до російського історика, давнього опонента Костомарова — М. П. Погодіна³. Обидва листи ми вміщуємо нижче.

Головна думка, що її проводить Костомаров, визначена досить чітко: «Історик є також і громадянин своєї вітчизни; його праці можуть принести тільки тоді громадянству користь, коли вони будуть мати за мету не потурання національній гордості та упередженості, а суворо, неблаганну істину, якою б вона не здавалася гіркою для патріотичних почуттів, що нерідко поєднуються із застарілими упередженнями національного чванства»⁴.

В журналі вміщено також цікавий нарис Миколи Івановича Костомарова «Кілька слів про пам'ятник Хмельницькому», який за підписом «Н. К.» був опублікований 1869 р. в газеті «Новое время» (№ 194). Тоді у пресі обговорювався проект пам'ятника Б. Хмельницькому російського скульптора й графіка М. Й. Микешина. В ньому Костомаров також побачив відступ від правди історії. Відомо, що Микола Іванович досить своєрідно оцінював особистість Богдана Хмельницького та його роль в історичній долі українського народу. Проте вчений був впевнений в тому, що «пам'ятник будь-якій історичній особі повинен відображати його всесвітньо-історичне значення, а не тимчасові подробиці, що хоча й супроводжували діяльність цієї особи, проте не становили тих її відмінних якостей, які самій діючій особі надали історичної величі». Цікаво, що історик навів скульптору такі слова гетьмана: «Я виб'ю весь руський нарід з неволі ляцької; нехай король буде королем, але нехай він буде вільним, нехай карає ваших дуків, князей, шляхту, нехай шляхта не лягає короля. Хочу, щоб так було: князь согрішить, відруби йому голову, козак согрішить і йому те ж саме: оце буде правда!»⁵ Отже, позиція Костомарова досить виразно читається між рядками: головне — свобода українського народу.

* * *

В процесі відтворення української державності, відродження духовних цінностей нашого народу неабияку роль мають відіграти й історики. Якою має бути їх позиція щодо історичної істини? Що є професійний обов'язок історика і наскільки він пов'язаний з особистою порядністю, чесністю? Відповіді на ці запитання — в працях Миколи Івановича Костомарова, в його житті, що має служити за взірць сучасним історикам.

³ М. П. Погодін (1800—1875) — російський історик, археолог і журналіст. Академік (1841). Основні праці: О происхождении Руси. — М., 1825; Исследования, замечания, лекции о русской истории. М. 1846—1857. — Т. 1—6; Древняя русская история до монгольского ига. — М., 1871. — Т. 1—3.

⁴ Костомаров Н. И. М. П. Погодину, 1864 // Научно-публицистичні і полемичні писання Костомарова. — Харків, 1928. — С. 188—189.

⁵ Костомаров Н. И. Несколько слов о памятнике Хмельницкому, 1869 // Там же. — С. 229—230.